

Надія Щербина (м. Одеса)

Історико-краєзнавчі дослідження на Одещині у другій половині ХХ століття: тенденції та напрямки

У статті розглядаються становлення краєзнавчого руху на Одещині різноманітні напрямки історико-краєзнавчих досліджень в регіоні у другій половині ХХ століття.

Ключові слова: історичне краєзнавство, пам'ятки історії та культури, музеї, бібліотеки, краєзнавча література.

Nadezhda Shcherbina

Historical, regional studies at the Odessa regional in the second half of the twentieth century: tendencies and directions

The article deals with the formation of local lore movement in the Odessa region in the second half of the twentieth century, because in this period there was differentiation of various areas of study region. During this period, development of historic study found reflected in the activities of research institutes, many departments of humanities universities republic, researchers state archival institutions, public museums, libraries, aimed at developing local historical problems, the study of the socio-economic and cultural development of a region, its history, businesses, educational institutions, historical and cultural monuments. An important result of the edge scientific research was the creation of the fundamental work "History of the towns and villages of the Ukrainian SSR.» The value of this work is that the preparation and publication of scientific work has become one of the important factors that significantly increased the Ukrainian local history to a new level, greatly contributed to the further development museology, Heritage work, the publication of new historical and ethnographic works.

Key words: historical studies, historical and cultural monuments, museums, libraries, local history books.

Надежда Щербина

Историко-краеведческие исследования в Одесской области во второй половине XX века: тенденции и направления

В статье рассматривается становление краеведческого движения в Одесской области, различные направления историко-краеведческих исследований в регионе во второй половине XX века.

Ключевые слова: историческое краеведение, памятники истории и культуры, музеи, библиотеки, краеведческая литература.

Друга світова війна змінила основні напрямки роботи державних установ, культурно-освітніх закладів і громадських організацій, завдала значної шкоди розвитку науки і культури. Тому, після її завершення в республіці почалися процеси відновлення і становлення історичної науки взагалі та історичного краєзнавства зокрема. Об'єктивним процесом у повоєнний період стала диференціація різноманітних напрямків дослідження краю. У рамках краєзнавства найбільш чітко визначився історичний напрямок, сформувалися його основні форми – наукові, громадські та шкільні. Активізувалася робота щодо вивчення історії Другої світової війни, збору матеріалів про подвиги людей, які своєю працею намагалися у період війни відродити економіку й культуру України. У повоєнні роки розвиток історичного краєзнавства знаходив своє відображення у діяльності науково-дослідних інститутів, багатьох кафедр гуманітарних наук вузів республіки, наукових співробітників державних архівних установ, державних музеїв, бібліотек, яка була спрямована на розробку локально-історичних проблем, вивченню соціально-економічного і культурного розвитку окремого регіону, історії його підприємств, навчальних закладів, історико-культурних пам'яток.

Істотним результатом наукового дослідження краю стало створення фундаментальної праці «Історії міст і сіл Української РСР». У підготовці багатотомного видання брали участь тисячі на-

уковців, викладачів, музейних працівників, архівістів, журналістів, краєзнавців-аматорів, які провели значну роботу щодо збору і систематизації документів та матеріалів про всі населені пункти України. У процесі підготовки тому «Одеська область», чимало особистих зусиль доклали науковці і краєзнавці Одещини для формування цілісного видання. Значення проведеної роботи полягає ще й в тому, що підготовка та видання цієї наукової праці стало одним із важливих чинників, які вивели українське краєзнавство на якісно новий рівень, істотно сприяли подальшому розвитку музейництва, пам'яткоохоронної роботи, виданню нових історико-краєзнавчих праць.

Значний внесок у розробку проблеми розвитку українського історичного краєзнавства зробив український історик П.Тронько. В наукових працях вченого розглядаються теоретичні та практичні питання розвитку історичного краєзнавства в Україні у ХХ ст.¹. Окремо можна виділити дослідження А.Бачинського², І.Сапожнікова³, О.Дьоміна⁴, які присвячені проблемам виявлення, обліку, охорони, збереження пам'яток історії та культури Одещини й підготовки до написання «Зводу пам'яток історії та культури Української РСР».

Стан краєзнавчих проблем на межі ХХ–ХХІ століть став предметом дослідження в працях П.Тронька «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття», «Краєзнавство на Україні: традиції і перспективи» та «Краєзнавство у відродженні духовності та культури»⁵. Автор пропонує своє

¹ Тронько П., Скляренко Є. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень // Український історичний журнал. – 1979. – № 11. – С. 51–61; Його ж. Деякі питання розвитку історичного краєзнавства // Вісник Академії наук УРСР. – 1982. – № 6. – С. 32–48; Його ж. Актуальні питання історичного краєзнавства // Український історичний журнал. – 1986. – № 7. – С. 16–32; Його ж. Історико-культурні цінності і сучасність. – К.: Рідний край, 1988. – 187 с.

² Бачинський А. У пошуках слідів історії // Пам'ятки України. – 1981. – № 1. – С. 36–37; Бачинський А., Самойлов Ф. Щоб заговорили пам'ятки // Пам'ятки України. – 1985. – № 2. – С. 41–42.; Бачинський А. Документальні пам'ятники: виявлення, збереження, використання // Тезиси I областної історико-краєведчої науково-практичної конференції, посвяченої 200-літтю г. Одеси «Воспитание историей». – Одесса, 1989. – С. 75–77.

³ Сапожников И. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры Одесской области» в 1988 г. // Тезиси I областної історико-краєведчої науково-практичної конференції, посвяченої 200-літтю г. Одеси «Воспитание историей». – Одесса, 1989. – С. 121–122.

⁴ Дьомін О. Проблеми вивчення пам'яток історії та культури у «Зводі історії і культури України по Одеській області» // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк: Волинський державний університет ім. Л.Українки, 1993. – С. 312–313.

⁵ Тронько П. Краєзнавство на Україні: традиції і перспективи / Завдання історичного краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури. – К., 1991. – С. 12–20; Краєзнавство у відродженні духовності та культури. – К.: Рідний край, 1994. – 107 с.

бачення невирішених питань, перспективних напрямів дослідження краєзнавчої проблематики, оновлення джерельної бази краєзнавства, акцентуючи увагу на загальноукраїнських проблемах розвитку історичного краєзнавства, не зосереджуючись на окремих регіонах України.

Проблеми розвитку та періодизації історичного краєзнавства на Одещині порушували в своїх працях такі вчені як З.Першина⁶, М.Раковський⁷. На основі нових концептуальних підходів щодо висвітлення регіональних аспектів історико-краєзнавчих проблем проводив дослідження у 1990-ті рр. М.Раковський. Вченому належить кілька публікацій, присвячених проблемам періодизації історичного краєзнавства, діяльності наукових і громадських організацій щодо проведення краєзнавчої роботи в регіоні⁸. Проте, слід зазначити, що праці, написані у радянську добу не позбавлені тогочасного ідеологічного впливу. Доба незалежності України характеризується глибоким осмисленням нових підходів до історико-краєзнавчої проблематики, хоча регіональний аспект у літературі представлений фрагментарно. Розкриття основних різноманітних напрямків історико-краєзнавчих досліджень Одещини у другій половині ХХ століття і є метою даної статті.

У повоєнні роки поза межами наукового узагальнення залишалися проблеми історичного краєзнавства Одещини. У низці досліджень зроблено спроби розвитку історичного краєзнавства певних регіонів. Історико-краєзнавчі дослідження в Україні в цілому і Одещині зокрема, має свої великі і давні традиції. У історичному краєзнавстві, як галузі наукового знання, що має власний об'єкт, предмет, мету, завдання, методологію використовується при-

нцип періодизації. Зокрема, це стосується і досліджень регіональних аспектів історико-краєзнавчої проблематики. У працях академіка П.Тронька та більшості провідних істориків-краєзнавців краєзнавство в Україні поділяється на дореволюційне (до 1917 р.) і післяреволюційне. Так, на їх думку, можна розвиток краєзнавства поділити на такі періоди: 1) 20-ті роки ХХ ст. – «зоряний час» українського краєзнавства; 2) кінець 1920-х – середина 1950-х рр. – період репресій проти краєзнавців і занепаду краєзнавства; 3) початок 1960-х – 1980-ті роки – відродження краєзнавчого руху; 4) краєзнавство доби незалежної України⁹.

Періодизація історичного краєзнавства Одещини знайшла відображення в працях Т.Григор'євої, З.Першиної, П.Тронька, М.Раковського та інших. Аналіз різних підходів до періодизації засвідчує, що попри використання загальноприйнятої періодизації історичного краєзнавства дослідники чітко бачать особливості регіону, відмінності його історичного розвитку. Найбільш вдалою, на нашу думку, представлена періодизація історичного краєзнавства Одещини у працях вченого М.Раковського. У дослідженнях про розвиток історичного краєзнавства Одещини, відповідно до мети та поставлених завдань, він поділяє його на шість періодів. У своїх працях М.Раковський відзначив, що ранній період розвитку історичного краєзнавства в Одесі припадає на 20–40-ві рр. ХІХ ст. і пов'язаний з діяльністю таких центрів краєзнавства як: Одеський археологічний музей, створений у 1825 р. (тоді він мав назву Одеський міський музей старожитностей); Одеська міська публічна бібліотека, що почала свою роботу у 1830 р., була одним із центрів зосере-

⁶ *Першина З.* Традиции отечественного краеведения, преемственность и развитие // Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание историей». – Одесса, 1989. – С. 31–33.

⁷ *Раковский М.* Историческое краеведение в региональном измерении // Историческая память. – 1999. – № 1. – С. 7–15.

⁸ *Раковский М.* Актуальные проблемы развития исторического краеведения в нашем крае // Материалы научной конференции, посвященной 40-летию историко-краеведческого музея. – Одесса, 1996. – С. 16–18; Його ж. Історичне краєзнавство на Одещині: досвід, проблеми. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 21–25.; Его же. Историческое краеведение: опыт, проблемы, задачи. // Вечерняя Одесса. – 1992. – 24 марта. – С. 3.

⁹ Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т.Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп. ред. П.Т.Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989; – 237 с.

дження краєзнавчої літератури в місті; Одеське товариство історії і старожитностей, створене у 1839 р., займалося вивченням документальних пам'яток з історії запорізького козацтва, дослідженням некрополів, збиранням етнографічних пам'яток, стародруків, вивченням історії будівництва культових споруд, проведенням археологічних розкопок¹⁰.

Наступний етап розвитку краєзнавчих студій відноситься до другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У зазначений період створення Новоросійського (Одеського) університету на базі Рішельєвського ліцею дало новий поштовх для історико-краєзнавчих досліджень. Частина професорів ліцею продовжили краєзнавчі традиції вже у складі історико-філологічного факультету.

У 20-ті рр. ХХ ст. в Одесі сформувався і розгорнув свою роботу важливий центр українського краєзнавства. Його невід'ємною складовою стали Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, Одеське наукове товариство при ВУАН, комісія з охорони пам'ятників, музеї «Стара Одеса», «Степова Україна» та інші культурно-освітні заклади. Суттєву допомогу в створенні умов для розвитку науково-дослідної роботи з краєзнавства надавала Одеська комісія краєзнавства, яка була створена у 1923 р. для поглибленого вивчення Причорноморського краю. Це вивчення стосувалося соціально-історичного, етнографічно-лінгвістичного, археологічного та природничого аспектів. У 30-ті рр. ХХ ст. під тиском владних структур краєзнавчий рух в країні, в його наукових і громадських формах, поступово почав згортатися, а його найактивніші учасники зазнали цілого ряду репресій. Цей період торкнувся й Одеси. Тут слід назвати імена вчених-істориків як М.Болтенко, М.Слабченко, які постраждали від необґрунтованих звинувачень.

У роки Другої світової війни історичне краєзнавство в Одесі, як і в країні, практично не розвивалося. Внаслідок окупації міста було завдано значної шкоди історичній науці в Одеському державному університеті, а також матеріально-науковій базі Одеського археологічного

музею. Окупанти пограбували цінні пам'ятки культури та колекції музею. Але вже після закінчення війни були вжиті заходи щодо повернення музейних колекцій та відновлення музею. Намагаючись відродити масове краєзнавство, Наркомат освіти ще влітку 1942 р. запропонував «...посилити збирання місцевого матеріалу з історії краю...», що активізувало історико-краєзнавчі дослідження, хоча масовим краєзнавство ще не стало¹¹.

Перші повоєнні роки характеризувалися відновленням краєзнавчих осередків, одними з яких виступали музеї. Підґрунтям історико-краєзнавчої роботи того часу, методичним центром стала розгалужена мережа державних історичних та історико-краєзнавчих музеїв, а також музеїв, що діяли на громадських засадах. Вже в серпні 1944 рр., невдовзі після звільнення Одеси, був покладений початок створенню документального музею оборони міста, який мав назву «Оборона Одеси».

З другої половини 50-х рр. ХХ ст. починається кількісне і якісне зростання публікацій історико-краєзнавчого характеру. Подальшому розвитку наукових досліджень сприяла підготовка тому «Історії міст і сіл УРСР. Одеська область». Вивчення історії краю також створюється силами культурно-просвітницьких закладів, широкої громадськості, краєзнавцями-аматорами, людьми різних професій, що складає основний зміст історичного краєзнавства. З цією метою створювалися громадські історико-краєзнавчі об'єднання, гуртки, комісії, нерідко діючі при музеях, організаціях Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. У зв'язку з початком після ХХ з'їзду процесу десталінізації в кінці 1950-х – початку 1960-х рр. наступив період деякого відродження краєзнавчої роботи. Але цей період був нетривалим. Політика волюнтаризму і суб'єктивізму, обстановка парадності, залишковий принцип фінансування культури, поява застійних явищ у економіці та настрою соціальної пасивності негативно впливали на розвиток історичного краєзнавства в Україні. Однак, на Одещині попри всі складні умови, які відбувалися в

¹⁰ Раковський М. Историческое краеведение как наука: традиции и современность (на материалах Одещины) // Одеси – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – Ч.1. – С. 105–109.

¹¹ Разгон А. Пути советского краеведения // История СССР. – 1967. – № 4. – С. 190–198.

республіці, розвитку краєзнавства в цей період сприяло створення наукової історико-краєзнавчої секції «Одесика» (1964 р.) при Одеському будинку вчених та Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури (1966 р.). Члени цих товариств брали активну участь у охороні пам'яток історії та культури, встановленні пам'ятників та меморіальних дошок, перейменуванні вулиць, проведенні наукових конференцій, обговоренні нової історико-краєзнавчої літератури та ін.

Вивченню історії краю сприяли розгалужена мережа краєзнавчих товариств, систематичні конференції краєзнавців, видання спеціальної періодичної літератури, а також бібліографічна, експедиційна, пошукова, екскурсійна діяльність, архівних та археологічних досліджень. Наприкінці 1950-х років спостерігається кількісне і якісне зростання праць краєзнавчої тематики в обласних, міських та районних періодичних виданнях. На рубежі 1950–1960-х рр. у періодичній пресі було опубліковано близько 50 статей, які тією чи іншою мірою стосувалися історії населених пунктів Одеської області.

Аналізуючи тенденції видання історико-краєзнавчої літератури, можна стверджувати, що в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. кількість робіт, присвячених Одещині, виданих як на загальнореспубліканському, так і регіональному рівні, істотно збільшується. Так, якщо для порівняння взяти другу половину 1950-х років і другу половину 1960-х років, то кількість вищезазначених видань зростає. Йдеться про публікацію брошур, журнальних і газетних статей. В 1960–1980-х рр. виходить велика кількість наукових праць викладачів вищих навчальних закладів Одеси. Так, викладачами Одеського державного університету ім. І.Мечникова за 1960–1980-ті рр. було опубліковано понад ста робіт з історії Півдня України, міста Одеси та окремих населених пунктів Одещини¹².

При цьому наведене число наукових праць безперечно може викликати сумнів і потребує свого пояснення. Так, якщо брати до уваги всі книги, брошури, журнальні та газетні статті, в яких згадуються окремі факти з історії сіл і селищ, персоналії, то їхня кількість може зрости з геометричною прогресією. Нами ж враховані лише ті праці, які на основі архівних документів,

свідчень усної історії комплексно розкривають основні віхи минулого досліджуваних населених пунктів. Наявні здобутки в даному напрямку можна простежити на основі таблиці 1.

Таблиця 1

**Кількість праць
з історії сіл і селищ одещини
(друга половина 40-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)**

Роки	Кількість історико-краєзнавчих праць
II пол. 1940-х – 1950-ті рр.	20
1960-і рр.	85
1970-і рр.	22
1980-ті – поч. 1990-х рр.	28

Як видно з таблиці, основна кількість опублікованих наукових праць припадає на 1960-ті рр., коли проводилася робота над підготовкою багатотомного видання з історії міст і сіл. Зазначені публікації стали своєрідною апробацією тих нарисів і довідок, які публікувалися в томі «Одеська область», а також містили ті матеріали, які з різних причин, не увійшли до багатотомника. Зниження кількості публікацій у 1970-ті рр. пояснюється, на нашу думку, тим, що основна увага науковців та краєзнавців-аматорів була звернена на впорядкування документальних збірників, підготовку наукових статей, обумовлювалося необхідністю доповнення і осмислення вже опублікованих матеріалів. У 1980-х рр. простежується тенденція до висвітлення тих фактів і подій з історії Одещини, які, внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, не знайшли своєї належної оцінки у радянській історіографії.

Історики та краєзнавці Одеси досліджували також історію окремих підприємств міста, одеського порту, Чорноморського пароплавства, вищих навчальних закладів тощо. Аналізувалося культурне життя міста в різні періоди його історії. Ці публікації містили багато відомостей історико-краєзнавчого характеру про історію створення пам'ятників в Одесі визначним діячам культури, про місця, пов'язані з життям і творчістю поетів, композиторів. У 1960 р. вийшла збірка нарисів про Одесу «Город вечной

¹² Тіхвінський С. Завдання історичного краєзнавства // Пам'ятки України. – 1988. – № 1. – С. 52–54.

юности», де висвітлювалися основні історичні події минувшини Одеси, розвиток міста, багатство культурних цінностей тощо¹³.

До 40-річчя жовтневих подій 1917 р. було видано низку праць про минуле міста і краю: В.Загоруйко «По сторінках історії Одеси і Одещини» (1957), Я.Штернштейн «Морские ворота Украины» (1958), В.Коновалов «Герои одесского подполья» (1960), «Иностранная коллегия» (1958) та ін. У праці Я.Штернштейна «Морские ворота Украины» на конкретних фактах та прикладах, почерпнутих з архівних документів, листів, спогадів, відтворена історія Одеського порту з дня його заснування до 60-х рр. ХХ ст. Ця праця започаткувала серію книг про промислові підприємства міста. З'явилися колективні монографії з історії ряду вузів міста, а саме Одеського державного університету ім. І.Мечникова, Одеського політехнічного інституту та ін.¹⁴.

Слід відмітити, що ряд колективних та індивідуальних наукових праць, які були присвячені історії Одещини та її історико-культурним надбанням, мали ідеологічну спрямованість¹⁵. Дещо традиційно були сформовані й фотоальбоми, які висвітлювали минуле Одеської області. Публікації першої половини 1980-х рр., незважаючи на наявні недоліки (тенденційність у підборі документів, висвітлення життя області переважно з позитивного боку), більш об'єктивно відображають ті процеси, що відбувалися в регіоні на різних етапах його історичного та культурного розвитку.

Процес створення літопису населених пунктів Одещини сприяв виданню путівникової літератури, яка за рішенням вищого партійно-державного керівництва СРСР отримала своє пріоритетне значення, проте, необхідно відзначити, що окремі путівники виходили в світ ще задовго до прийнятої постанови. Всього в кінці 1950-х – на початку 1990-х рр. за підрахунками автора було опубліковано понад 50 путівників як

по Одесі в цілому, так і по окремих населених пунктах області. Кількість видань проглядається у таблиці 2.

Таблиця 2

Кількість путівникової літератури Одещини

Рік видання	Кількість видань
1950-ті рр.	4
1960-ті рр.	26
1970-ті рр.	12
1980-ті рр.	18

За своїм спрямуванням опубліковані путівники можна умовно поділити на три основні групи: загальні роботи, присвячені огляду пам'яток історії та культури Одещини в цілому; тематичні огляди пам'яток архітектури, Другої світової війни; огляди пам'яток конкретно взятих окремих населених пунктів. Піднесення краєзнавчої роботи у досліджуваній період сприяла підготовка путівників по музеях Одещини. У другій половині 1950-х років за підрахунками автора путівники мали лише 4 державних музеїв, у 1960-х роках вже було видано 15 путівників, у 1970-х рр. – 25, у 1980-х рр. – 28, на початку 1990-х рр. – 3. Всього за 1950 – 1980-ті рр. було опубліковано понад 60 путівників. Проте, слід зазначити, що відсутність належного державного фінансування, повний перехід на госпрозрахунок видавничих організацій у 1980-х – початку 90-х рр. перешкождали практичному розв'язанню важливих питань, а це знижувало рівень видавничої справи путівникової літератури. Переважна більшість путівників не відображали усієї повноти сучасних експозицій музейних закладів.

80-ті – початок 90-х рр. ХХ ст. – це період інтенсифікації краєзнавчих досліджень, критичного переосмислення історіографічних оцінок, методологічних підходів. Координації краєзнавчих досліджень в Україні значною мірою сприяло

¹³ Воспитание историей. Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы (27-28 июня 1989 г.). – Одесса, 1989. – 176 с.

¹⁴ Юрженко О., Перишина З. В'язовський Г. Одеському університету – 100 років. – Одеса: Маяк, 1965. – 100 с.

¹⁵ Борьба трудящихся украинских Придунайских земель за социальное освобождение (1918–1940 гг.). Сборник документов и материалов. – Одесса: Маяк, 1967. – 328 с.; В огне гражданской войны (1918 – 1920). Сборник документов и материалов. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. – 503 с.; Гончаров А. Шел отряд по берегу. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1963. – 22 с.

проведення протягом 80-х рр. всеукраїнських наукових конференцій, в яких брали участь історики та краєзнавці Одеси.

Отже, процес розвитку історичного краєзнавства на Одещині у досліджуваний період відбувався в таких напрямках: вивчення історичних подій періоду Другої світової війни, виявлення імен загиблих, створення краєзнавчих осередків, громадських організацій, які спрямовували свою діяльність на вивчення історії краю, здійсненні різноманітних краєзнавчих програм, а також видання історико-краєзнавчої літератури. Аналіз опублікованої літератури, засвідчує, що їх видання повністю і беззаперечно залежало від тієї ідеологічної кон'юнктури, яка формувала і визначала оцінку подій і явищ, які мали місце в регіоні.

Помітним явищем у науковому і культурному житті України 60–70-х рр. ХХ ст. і водночас могутнім стимулом розвитку історичного краєзнавства в країні стала підготовка і видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» – фундаментальної наукової праці, що започаткувала новий напрям в історіографії. На початку 1960-х рр. почалося розгортання краєзнавчого руху і в середовищі наукової інтелігенції народилася думка про підготовку багатотомного енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР», речником якої став П.Тронько – на той час заступник голови Ради Міністрів УРСР¹⁶. У травні 1962 р. ініціативу схвалив ЦК Компартії України, прийнявши з цього приводу спеціальне рішення. Для керівництва підготовкою видання, що здійснювалось на громадських засадах, було створено головну редакційну колегію на чолі з П.Троньком. Відповідальність за підготовку окремих томів покладалась на керівництво роботою на місцях, для чого в його складі було створено окремий відділ історії міст і сіл під керівництвом О.Парасунька, а згодом І.Слабеева, а головна редакція Української Радянської Енциклопедії – наукове редагування усіх томів¹⁷.

Праця дістала високу оцінку наукової громадськості як в нашій країні, так і далеко за її межами. До цього часу це видання не має свого

аналогу у світовій практиці, хоча минуло вже більше чверті століття. На сторінках 26-того видання на основі величезної джерельної бази дано оцінку суспільним явищам і подіям в історії міст і сіл країни з найдавніших часів до 60-х рр. ХХ ст. Сто тисяч авторів – професійних істориків, краєзнавців-аматорів – брали участь в її створенні. Загальний обсяг цієї титанічної праці становив 2360 авторських аркушів, у томах вміщено 1340 статей з історії обласних і районних центрів та інших найбільш значних населених пунктів, 8319 статей про всі селища міського типу і центри сільських рад, вміщено понад 9 тисяч ілюстрацій.

Загалом, багаторічну роботу щодо підготовки «Історії міст і сіл УРСР» і, зокрема, тому, присвяченого Одеській області, можна поділити умовно на кілька етапів. Перший з них організаційно-підготовчий – охоплював 1962 – 1964 рр. Влітку 1962 р. Одеський обласний комітет Компартії України і обласний виконавчий комітет створили обласну редколегію цього видання, до якої увійшли секретар обласного комітету КП України Л.Гладка (голова редколегії), завідувач відділу пропаганди і агітації обласного комітету Л.Ануфрієв, завідувач Державного архіву Одеської області І.Хіоні, а також наукові працівники і викладачі Одеського державного університету ім. І.Мечникова (І.Головко, П.Воробей, В.Загоруйко, С.Ковбасюк, П.Некрасов, В.Немченко), Одеського політехнічного та Одеського педагогічного інститутів (П.Лопата, С.Мельник), Одеського вищого інженерно-морського училища, Одеського технологічного інституту ім. М.Ломоносова, Одеського інституту інженерів морського флоту, Одеського інженерно-будівельного інституту, Одеського сільськогосподарського інституту, Одеського медичного інституту ім. М.Пирогова (М.Дихан), Одеського електротехнічного інституту зв'язку ім. О.Попова та Одеського інституту народного господарства (А.Гуляк, С.Боровой). У виявленні та збиранні документів та матеріалів багато зусиль доклали вчителі, працівники культосвітніх установ, краєзнавці, журналісти та інші керівники обласних

¹⁶ Тронько П., Склярєнко Є. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень // Український історичний журнал. – 1979. – № 11. – С. 51–60.

¹⁷ Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т.Тронько, В.О.Горбик, О.І.Лугова та ін.; Відп ред. П.Т.Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989; – 237 с.

установ та організацій¹⁸. В усіх районах області було створено редакційні комісії, в населених пунктах укомплектовані авторські групи, при обласній редколегії створено робочі групи для редагування нарисів. Під керівництвом обласної редколегії працювало 25 районних комісій та близько 350 робочих груп, які підготували первинні матеріали для нарисів і довідок про історію населених пунктів.

На першому етапі обласна редакційна колегія за постановою головної редакційної колегії склала списки населених пунктів і визначила обсяг статей, адже збирання матеріалів для тому треба було закінчити до 1 січня 1964 р., а редагування і підготовку до друку – не пізніше 1 січня 1965 р. Для того, поряд зі збором матеріалів, одночасно організовувалися написання, рецензування і літературна обробка статей і обговорення їх широкою громадськістю. Одночасно проводилася значна робота вченими щодо збирання документів та матеріалів з історії міст і сіл Одещини. При районних, міських комісіях було створено на громадських засадах групи консультантів для подання необхідної методичної допомоги авторам-збирачам. Аналіз архівних документів показує, що до листопада 1963 р. було підготовлено перелік орієнтованих тем, фото населених пунктів, визначних споруд, пам'ятників, а також фото видатних діячів науки і культури героїв Радянського союзу, і героїв Соціалістичної праці для ілюстрування тому. Головна редакційна колегія звертала особливу увагу районних і міських комісій на якість зібраних матеріалів, постійно нагадуючи, що основним джерелом для написання нарисів про населені пункти повинні бути документальні матеріали, наукова та краєзнавча література, а також спогади, фольклорні та етнографічні матеріали, дані топоніміки тощо¹⁹.

За постановою Одеського обласного комітету КП України у жовтні 1964 р. для своєчасної і якісної підготовки історичних нарисів, економічних і географічних матеріалів з історії населених пунктів Одеської області було створено групи наукових редакторів у такому складі: О.Алешкін, В.Галяс, М.Нудель (Одеський державний університет ім. І.Мечникова), А.Коциєвський, М.Савицький, І.Ланда (Одеський державний історико-краєзнавчий музей), С.Боярський (Одеський державний політехнічний інститут), А.Родичев (Одеський державний кредитно-економічний інститут) та інші. В березні 1967 р. була створена науково-редакційна група у складі: Н.Чижевського (доцент Одеського інституту зв'язку ім. Попова), П.Шапиша (кореспондент одеської обласної газети «Знамя коммунизма»), М.Рубина (редактор Одеського обласного комітету радіомовлення і телебачення), Р.Синельникова (редактор Одеської студії телебачення), Л.Чутель (науковий співробітник Одеського державного історико-краєзнавчого музею)²⁰. Співробітниками Одеського історико-краєзнавчого музею була створена хроніка революційних подій, які відбувалися у краю з 1900–1917 рр., для написання історії багатьох сіл до видання «Історії міст і сіл Одеської області», а також були опубліковані наукові праці з революційного руху та героїчній обороні міста і краю²¹. Наукові співробітники К.Ревенко, І.Бережной, Н.Пельц, М.Савицький, А.Коциєвський брали участь у написанні та рецензуванні історії міст і сіл Одеської області, у проведенні паспортизації пам'ятників культури Одещини²². У цей період у Державному архіві Одеської області, Одеській науковій бібліотеці ім. В.Леніна тривала робота щодо створення картотеки матеріалів з історії населених пунктів, які виконували автори-дослідники.

¹⁸ О мероприятиях по завершению работы над изданием «История городов и сел УССР. Одесская область» // Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. Р-7386, оп. 1, спр. 2, арк. 26.

¹⁹ Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР» 1963 – 1969 гг. // ДАОО, ф. Р-7386, оп. 1, спр. 1, арк. 71.

²⁰ Довідка про створення групи наукових редакторів для завершення роботи над матеріалами щодо видання „Історії міст і сіл УРСР. Одеська область.” // ДАОО, ф. Р-7386, оп. 1, спр. 2, арк. 16–18.

²¹ Довідка про діяльність Одеського історико-краєзнавчого музею за 1964 – 1965 рр. // ДАОО, ф. Р-6712, оп. 1, спр. 142, арк. 35–37.

²² Справка о состоянии и мерах улучшения работы музеев и краеведческой работы в области // ДАОО, ф. Р-6712, оп. 1, спр. 142, арк. 43–49.

Значну методичну допомогу надавала головна редколегія, яка розіслала на місця «Методичні вказівки для авторських колективів, комісій та редакційних колегій, рецензентів та редакторів томів «Історії міст і сіл Української РСР та редакційні настанови авторам і редакторам нарисів та довідок до «Історії міст і сіл Української РСР», що стали справжнім путівником у подальшій підготовці текстів²³. Однак, у цій роботі були серйозні недоліки. У протоколах засідань обласної редколегії наголошувалося на тому, що якість зібраних матеріалів не завжди відповідає вимогам до змісту нарисів, окремі періоди з історії населених пунктів області не були підтверджені документами, часом бракувало посилань на використані джерела. Надто повільно здійснювалось рецензування та редагування нарисів. Аналіз архівних документів показує, що робота щодо підготовки до видання тому мала ідеологічне спрямування. Так, особливу увагу привернув той факт, що в «ряді випадків приділена недостатня увага висвітленню історії радянського періоду і, навпаки, має місце надмірне захоплення викладом історичних подій далекого минулого». Авторам постійно нагадували про те, що основне завдання «Історії міст і сіл Української РСР» – «це висвітлення на конкретних прикладах тих соціалістичних перетворень, що сталися у місцях і селах республіки за 50 років радянської влади. ... Основне місце в статтях повинно бути відведено післяжовтневому періоду – висвітленню громадянської війни, індустріалізації і колективізації, героїки українського народу в період Великої Вітчизняної війни, відбудові народного господарства в повоєнні роки, виконанню грандіозних планів комуністичного будівництва»²⁴.

Наступний етап над цим виданням тривав з 1965 по 1967 рр. Внаслідок проведеної організаційної та науково-методичної роботи обласної редколегії у липні 1965 р. перший варіант

тому «Одеська область» було надано на розгляд Головної редакційної колегії УРСР. Після рецензування том було повернено обласній редколегії для корінного доопрацювання у праці змісту²⁵.

Провідну роль у рецензуванні матеріалів, їх науковому доопрацюванні і редагуванні відіграли вчені Одеського державного університету ім. І.Мечникова – А.Бачинський, П.Воробей, П.Каришковський, С.Ковбасюк, П.Некрасов, З.Першина, М.Раковський, С.Цвілюк, П.Чухрій та ін. Проте, як свідчать документи, персональний склад авторського колективу, обласної редколегії, міських і районних комісій залишався нестабільним, що постійно ускладнювало підготовку тому. З 1967 р. редколегія посилила роботу, змінивши деякий склад учасників авторського колективу, тим самим, робота продовжувалась і стала більш якісною і ефективнішою. Після завершення роботи над рукописом історії міст і сіл Одеської області на початку 1969 р. за наказом обласної редколегії відбувся розподіл обов'язків членів редколегії щодо вичитки гранок.

Після завершення роботи щодо підготовки видання тому «Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область» матеріали обласної редколегії надійшли на зберігання до Державного архіву Одеської області. Там вони пройшли повний комплекс науково-технічної обробки і склали архівний фонд «Обласна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область»» (Ф. Р-7386) кількістю 593 справи. Матеріали цього фонду представляють собою цінну джерельну базу для спеціалістів різних історичних дисциплін, краєзнавців, які й сьогодні ними широко користуються²⁶.

Завдяки написанню «Історії міст і сіл УРСР» вперше всі міста, селища і численні села України отримали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Одним

²³ Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп. ред. П.Т. Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989. – 237 с.

²⁴ Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР». 1963 – 1969 // ДАОО, ф. Р-7386, оп. 1, спр. 1, арк. 71.

²⁵ Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР». 1963 – 1969 // ДАОО, ф. Р-7386, оп. 1, спр. 1, арк. 71.

²⁶ Хіоні І. Участь одеського обласного держархіву в написанні «Історії міст і сіл УРСР» // Архіви України. – 1975. – № 3. – С. 54–56.

з напрямів досліджень з місцевої історії в цей час було створення коротких історико-краєзнавчих нарисів про окремі населені пункти. Тут слід відзначити видання окремих нарисів про Одесу, Білгород-Дністровський, Кілію, Вилкове, Балту, Ізмаїл, Татарбунари та ін.²⁷

Значна робота при підготовці тому вимагала створення бази документальних джерел, літератури, різноманітних друкованих матеріалів про населені пункти області і забезпечення авторів нарисів бібліографічною інформацією. Це завдання було покладено на бібліотеки області, й дало надзвичайно позитивні результати для бібліотечного краєзнавства. Було створено унікальний довідковий апарат – «Зведену картотеку матеріалів з історії міст і сіл УРСР» в Державній історичній бібліотеці України. У роботі над нею брали участь і бібліотеки Одеської області. Найважливішим результатом стало створення джерельної та бібліографічної бази, були набуті навички роботи з краєзнавчою літературою, які дозволили працівникам одеських бібліотек розгорнути її пропаганду, залучити до краєзнавчих досліджень широкі верстви населення.

За загальним координаційним планом у 1963–1964 рр. співробітники Одеської обласної бібліотеки ім. В.Леніна брали участь у виявленні матеріалів для зведеної картотеки з історії міст і сіл УРСР. У процесі цієї роботи краєзнавча картотека поповнилася великою кількістю матеріалів, головним чином дожовтневого періоду. До картотеки було додано більш як 2100 бібліографічних описів на книги і статті з журналів, газет та наукових збірників. На основі картотеки був підготовлений бібліографічний покажчик з історії Одеси за 1955–1963 рр., до якого включено

2000 назв, виявлено понад 6400 назв друкованих матеріалів до зведеної бібліографічної картотеки з історії міст і сіл УРСР²⁸.

Значну допомогу авторам тому надали Державна історична бібліотека УРСР, Одеська наукова бібліотека ім. О.Горького, Одеський краєзнавчий та Одеський археологічний музеї. Головна редакційна колегія критично оцінила роботу обласної редколегії, авторського колективу тому «Одеська область». Було відзначено значний внесок у підготовку видання вченого Одеського державного університету ім. І.Мечникова А.Бачинського, відповідального секретаря тому С.Цвілюка, працівників Державного архіву Одеської області Л.Воскобойникову, Ж.Чепик, працівників Одеської наукової бібліотеки ім. М.Горького С.Дзюбину, Г.Каширина, Л.Лялікову та ін. Їх напружена праця не була марною, вже в листопаді 1967 р. внаслідок висновків членів редколегії і представників Інституту історії АН УРСР, підготовлений том «Одеська область» було рекомендовано до друку²⁹.

Почався заключний етап підготовки тому «Історії міст і сіл Української РСР», який припав на 1968–1969 рр. Основний зміст його полягав у остаточному доопрацюванні та науковому редагуванні текстів, організації власне видавничого процесу³⁰. У лютому 1968 р. після завершення роботи над рукописом історії міст і сіл Одеської області її запустили у виробництво, почали створюватися гранки книги. І вже у 1969 р. вийшов у світ том «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений Одеській області накладом 15 тис. примірників³¹. У томі «Одеська область» вміщено 62 нариси про міста, районні центри селищних і сільських рад. У нарисах і довідках

²⁷ Ладвищенко Г. Місто, в якому ми живемо. – Одеса: Маяк, 1959. – 46 с.; Ключник О. Белгород-Дністровський. – Одеса: Маяк, 1960 – 98 с.; Кирилюк С. Измаил. Краткий исторический очерк. – Одеса: Маяк, 1961. – 75 с.; Травушкин В. Болград. Исторический очерк. – Одеса: Маяк, 1963. – 86 с.; Стряпкин П. Балта. Нарис. – Одеса: Маяк, 1968. – 110 с.; Град Р., Галяс В. Кілія / Нарис-Путівник / – Одеса: Маяк, 1968. – 95 с.; Бачинский А. Непокоренный Дунай. – Одеса: Маяк, 1985. – 144 с.

²⁸ Панова О. Краєзнавчу літературу – трудящим! // Краєзнавство в бібліотеці. З досвіду роботи. – К., 1965. – С. 7–12.

²⁹ О мероприятиях по завершению работы над изданием «История городов и сел УССР. Одесская область» // ДАОО, ф. Р.-7386, оп. 1., спр. 2, арк. 26.

³⁰ Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп ред. П.Т. Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989. –С. 14.

³¹ Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР». 1963–1969 // ДАОО, ф. Р.-7386, оп. 1, спр. 1, арк. 70.

подано відомості про час заснування того чи іншого населеного пункту, первісні населення на його території, походження назви, важливі історичні події тощо. Також у томі знаходяться дані про географічне розташування населеного пункту, про шляхи, що проходять через нього, про кількість населення, економіку, культуру, освіту, охорону здоров'я, про історичні та культурні пам'ятки.

Підсумки роботи краєзнавців України було підбито на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР», що відбулась у Києві в травні 1972 р. У ній взяла участь і представницька делегація Одеської області, що складалася з 12 осіб – авторів і керівників обласної редколегії. На конференції опубліковані томи «Історії міст і сіл Української РСР» і взагалі проект дістали високу оцінку провідних фахівців³².

Враховуючи важливе наукове і політичне значення цієї багатотомної праці, ЦК Компартії України визнав за необхідне перевидати низку томів «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою з урахуванням критичних зауважень читачів і новітніх досягнень історичної науки³³. Слід погодитися з дослідником А.Каньосою, який виділяв четвертий етап підготовки «Історії міст і сіл Української РСР», адже йшлося не про механічний переклад текстів, а про їх поглиблене доопрацювання, пошук нових документів та матеріалів³⁴. У цей період знову було використано вже апробовані механізми підготовки нарисів та довідок, змінився склад обласної редколегії. Авторський колектив і обласна редколегія, з одного боку, прагнули доповнити джерельну базу видання за рахунок нововиявлених документів і матеріалів, а з іншого – відобразити у книзі зміни, що відбулися у житті області впродовж останнього десятиліття³⁵.

У 1978 р. друге, російськомовне видання тому «Історії міст і сіл України. Одеська область» з'явилося на полицях книгарень і бібліотек, причому 15-тисячний тираж було досить швидко реалізовано, що засвідчило значний попит на краєзнавчу літературу. У порівнянні з першим виданням помітно збільшився обсяг книги і значно зміцнилися джерельна база – список використаних джерел та літератури налічував понад 2,6 тис. найменувань. Поліпшилось поліграфічне оформлення тому, суттєво оновлено і урізноманітнено ілюстративний матеріал.

«Історія міст і сіл Української РСР», спираючись на кращі традиції історичного краєзнавства, започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії. На жаль, як зазначав академік П.Тронько, видання мало недоліки, які притаманні були на той час всій історичній науці. «Не завжди ми вміли уникати в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення»³⁶. Але в той же час завдяки написанню тому «Одеська область» і взагалі 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» вперше всі міста, селища і численні села України відтоді мали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Підготовка історії міст і сіл значно активізувала діяльність різних установ, організацій, сприяла розширенню і зміцненню контактів між вищими навчальними закладами, архівами, музеями, бібліотеками, а також підняла історичне краєзнавство на вищий рівень розвитку.

Менш щасливою і значно складнішою виявилась доля іншого краєзнавчого проекту – «Зводу пам'яток історії і культури Української РСР», що розглядався як складова частина

³² Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп. ред. П.Т. Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 83–89.

³³ Хіоні І. Участь одеського обласного держархіву в написанні «Історії міст і сіл УРСР» // Архіви України. – 1975. – №3. – С. 54–56.

³⁴ Тронько П., Склярєнко Є. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень // Український історичний журнал. – 1979. – № 11. – С. 22–23.

³⁵ Методические указания главной редколлегии «Истории городов и сел УССР». 1975–1978 гг. // ДАОО, ф. Р-7386, оп. 2, спр. 1, арк. 2–26.

³⁶ Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп. ред. П.Т. Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 120.

всеохоплюючого загальносоюзного видання, утім це тема окремих наступних історико-краєзнавчих досліджень.

Отже, підготовка «Історії міст і сіл Української РСР» дала серйозний поштовх розвитку краєзнавчого руху на Одещині, зокрема його громадських форм. Це видання стало своєрідним підсумком формування нового напрямку історико-краєзнавчих досліджень, адже саме підготовка до написання сприяла виданню нової історико-краєзнавчої літератури, створенню краєзнавчих осередків, проведенню різноманітних краєзнавчих, пам'яткознавчих програм, підвищенню рівня краєзнавчих досліджень у регіоні, поліпшило організацію та координацію регіонально-історичних студій, конференцій, семіна-

рів, нарад тощо. Велика робота була проведена щодо виявлення, археографічної обробці та надрукуванню документів і матеріалів з місцевої історії, що стало вагомим внеском у розвитку історичного краєзнавства на Одещині. В процесі підготовки та видання одеського тому активізувалися як історики-науковці, так і краєзнавці-аматори. Саме завдяки їх зусиллям багато аспектів місцевої історії краю різних періодів мали своє дослідження, тому їх історико-краєзнавчий доробок може стати об'єктом подальших пошуків та досліджень, адже вони забезпечували збереження, дослідження і популяризацію історії рідного краю, а також вводили у науковий обіг фактичний матеріал, який ставав необхідною основою для пізнання історичної реальності.

References

1. Bachinsky A. The Unconquered Danube. – Odessa: Mayak, 1985. – 144 s.
2. Bachyns'kyu A. Dokumental'ni pam'yatnyky: vyvavlennya, zberezheniya, vykorystannya // Tezysy I oblastnoy ystoryko-kraevedcheskoy nauchno-praktycheskoy konferentsyy, posvyashchenoy 200-letyuy h. Odessa "Vospytanye ystoryey". – Odessa, 1989. – S. 75–77.
3. Bachyns'kyu A. U poshukakh slidiv istoriyi. // Pam'yatky Ukrainy. – 1981. – № 1. – S. 36–37.
4. Bachyns'kyu A., Samoylov F. Shchob zahovoryly pam'yatky. // Pam'yatky Ukrainy. – 1985. – № 2. – S. 41–42.
5. Bor'ba trudyashchikhsya ukrainskikh Pridunayskikh zemel' za sotsial'noye osvobozhdeniye (1918–1940 gg.). Sbornik dokumentov i materialov. – Odessa: Mayak, 1967. – 328 s.
6. D'omin O. Problemy vyvchennya pam'yatok istoriyi ta kul'tury u "Zvodi istoriyi i kul'tury Ukrainy po Odes'kiy oblasti" // Shosta Vseukrayins'ka konferentsiya z istorychnoho kraєznavstva. – Luts'k: Volyns'kyy derzhavnyy universytet im. L.Ukrayinky, 1993. – S. 312–313.
7. Goncharov A. Shel otryad po beregu. – Odessa: Odesskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1963. – 22 s.
8. Hrad R., Halyas V. Kiliya / Narys-Putivnyk / – Odesa: Mayak, 1968. – 95 s.
9. Istorychne kraєznavstvo v Ukraini / P.T.Tron'ko, V.O.Horbyk, O.I.Luhova ta in.; Vidp red. P.T.Tron'ko; AN URSR, In-t istoriyi. – K.: Naukova dumka, 1989; – 237 s.
10. Khioni I. Uchast' odes'koho oblasnoho derzharkhivu v napyanni "Istoriyi mist i sil URSR" // Arkhivy Ukrainy. – 1975. – № 3. – S. 54–56.
11. Kirilyuk S. Izmail. Kratkiy istoricheskiy ocherk. – Odessa: Mayak, 1961. – 75 s.
12. Klyuchnik O. Belgorod-Dnestrovskiy. – Odessa: Mayak, 1960 – 98 s.
13. Kraєznavstvo u vidrodzhenni dukhovnosti ta kul'tury. – K.: Ridnyy kray, 1994. – 107 s.
14. Ladvyshchenko H. Misto, v yakomu my zhyvemo. – Odesa: Mayak, 1959. – 46 s.
15. Odesskiy politekhnicheskii institut: Kratkiy istoricheskiy ocherk. (1918 – 1968) / Avt. sost. Ye.Tsymbal, V.Nikulin. – K., Izd-vo Kiyevskogo un-ta, 1968. – 223 s.
16. Pershina Z. Traditsii otechestvennogo kraєvedeniya, preymstvennost' i razvitiye // Tezisy I oblastnoy istoriko-kraєvedcheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchenoy 200-letiyu g. Odessa "Vospitaniye istoriyey". – Odessa, 1989. – S. 31–33.
17. Rakovskiy M. Aktual'nyye problemy razvitiya istoricheskogo kraєvedeniya v nashem kraє // Materialy nauchnoy konferentsii, posvyashchenoy 40-letiyu istoriko-kraєvedcheskogo muzeya. – Odessa, 1996. – S. 16–18.
18. Rakovskiy M. Istoricheskoye kraєvedeniye kak nauka: traditsii i sovremennost' (na materialakh Odesshchiny) // Odesi – 200. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-teoretychnoy konferentsiyi, prysvyachenoyi 200-richchyu mista. – Odesa, 1994. – CH.1. – S. 105 – 109.

19. Rakovskiy M. Istoricheskoye krayevedeniye v regional'nom izmerenii // Istoricheskaya pamyat'. – 1999. – № 1. – S. 7–15.
20. Rakovskiy M. Istoricheskoye krayevedeniye: opyt, problemy, zadachi. // Vechernyaya Odessa. – 1992. – 24 marta. – S. 3.
21. Rakovs'kyi M. Istorychne krayeznavstvo na Odeshchyni: dosvid, problemy. // Istoryia Ukrainy: Malovidomi imena, podiyi, fakty. – K., 1999. – Vyp. 6. – S. 21–25.
22. Razgon A. Puti sovetskogo krayevedeniya // Istoryia SSSR. – 1967. – № 4. – S. 190–198.
23. Sapozhnikov I. Arkheologicheskiye razvedki dlya “Svoda pamyatnikov istorii i kul'tury Odesskoy oblasti” v 1988 g. // Tezisy Í oblastnoy istoriko-krayevedcheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 200-letiyu g. Odessy “Vospitaniye istoriyey”. – Odessa, 1989. – S. 121–122.
24. Stryapkin P. Balta. Narys. – Odesa: Mayak, 1968. – 110 s.
25. Tikhvins'kyi S. Zavdannya istorychnoho krayeznavstva // Pam'yatky Ukrainy. – 1988. – № 1. – S. 52–54.
26. Travushkin V. Bolgrad. Istoricheskiy ocherk. – Odessa: Mayak, 1963. – 86 s.
27. Tron'ko P. Aktual'ni pytannya istorychnoho krayeznavstva // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 1986. – № 7. – S. 16–32.
28. Tron'ko P. Deyaki pytannya rozvytku istorychnoho krayeznavstva // Visnyk Akademiyi nauk URSS. – 1982. – № 6. – S. 32–48.
29. Tron'ko P. Istoryko-kul'turni tsinnosti i suchasnist'. – K.: Ridnyy kray, 1988. – 187 s.
30. Tron'ko P. Krayeznavstvo na Ukraini: Tradyt-siyi i perspektyvy / Zavdannya istorychnoho krayeznavstva u doslidzhenni ta populyaryzatsiyi pam'yatok istoriyi ta kul'tury. – K., 1991. – S. 12–20.
31. Tron'ko P., Sklyarenko YE. Osnovni pidsumky i dal'shi zavdannya istoryko-krayeznavchykh doslidzhen' // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 1979. – № 11. – S. 51–61.
32. V ogne grazhdanskoy voyny (1918–1920). Sbornik dokumentov i materialov. – Odessa: Odesskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1962. – 503 s.
33. Vospitaniye istoriyey. Tezisy Pervoy oblastnoy istoriko-krayevedcheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 200-letiyu g. Odessy (27–28 iyunya 1989 g.). – Odessa, 1989. – 176 s.
34. Yurzhenko O., Pershyna Z. V'yazovs'kyi H. Odes'komu universytetu – 100 rokiv. – Odesa: Mayak, 1965. – 100 s.